

Türk Biyoloji Derneği 14. Faaliyet Devresi
İlmi Toplantı bildiri ve konferansları: 13.
22 Mayıs 1963.

DİNEVERİ VE ESERİ
(? - 895)
DİNEVERİ'NİN 1100. ÖLÜM YILDÖNÜMÜ

DİNAVARİ ET SON OEUVRE
(? - 895)
1100e ANNIVERSAIRE DE LA MORT DE DİNAVARİ

Prof. Dr. **M U H A M M E D H A M İ D U L L A H**
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
İslâm Araştırmaları Enstitüsü

Çeviren :
Doç. Dr. **N İ H A T K E K L İ K**

Bugün DİNEVERİ'nin ölümünün 1100. yıldönümünü anmakla şeref bulmaktayız. İslâm biyografi yazarı ve tarihçilerinin müttetik kanâatine göre o, müslümanların sahip olduğu en büyük botanik âlimidir. Onun hakkında batıların medhu senaları da bundan daha az hararetili değildir. Meselâ DİNEVERİ'nin botaniği hakkındaki araştırmaları klâsikleşmiş olan Alman bilgini BRUNO SİLBERBERG'in çalışmaları malûmdur. O dereceye kadar ki, büyük Rus âlimi KRATCHKOWSKI dahi bunları fevkalâde bulmaktadır.

SİLBERBERG şunları söyler: "İlmî çalışmaların 1000 sene sonrasında Greklerin botaniği TEOFRASTUS ve DİOSKORİDES'in eserlerinde özetlenmiştir; oysa DİNEVERİ'nin kitabı, müslüman ilminin sadece ikinci asrında, Greklerin eserlerinin seviyesine çıkmakla kalmaz, fakat onları çok daha geride bırakır. DİNEVERİ'nin kendi eserini tasnif ettiği devirde, DİOSKORİDES'in kitabının henüz arapçaya tercüme edilmiş olduğunu da burada işaret etmek lâzımdır. Şu halde bu eser müs-

lümanların orijinal bir ortak çalışmasıdır, öyle bir ortak çalışma ki bu, gerek doğuda gerekse batıda bir şaheser ve bütün insanlık için şaşıla bir miras telâkki edilir.” Bugün minnet dolu saygılarımızı işte bu büyük dahinin hatırasına sunmaktayız. Onun ruhu, Rabbinin nezdinde şad olsun.

HAYATI

İBN ÜN-NEDİM'in el-Fihrist'ine göre DİNEVERİ halen İran Kuhistan'ındaki Dînever şehrine mensuptur. Tam adı: EBÜ HANİFE AHMED İBN DÂVÜD İBN VENEND'dir. Arapça olmayan bu VENEND kelimesi pekâlâ bir Türk ismi olabilir, zira Prof. ZEKİ VELİDİ TOGAN'a göre Kuhistan bölgesinde türk aşiretlerine de tesadüf edilmektedir. Doğum tarihi malûm değildir; fakat ölüm tarihi biliniyor. Hal tercümesini yazanlar onun ölüm tarihini 24 Temmuz 895 senesinde tesbit ederler.

Hayatı hakkında çok şey bilinmiyor. Sadece Basra ve Kûfeye bilhassa gramer âlimleri SIKKÎT ile İBN ÜS-SIKKÎT'in yanına kendi araştırmalarını ikmâl etmek için gittiği malûmdur. DİNEVERİ arap diline o kadar hâkim oldu ki, onu büyük arap usluçusu CÂHİZ'le aynı seviyede telâkki ederler. DİNEVERİ bir hanefi idi. Biyografi yazarı YÂKÛT onun dindar ve sofi bir adam olduğunu ve kendi çağdaşları tarafından bile çok hürmet gördüğünü ısrarla söyler. Ondan elli sene sonra, büyük astronomi âlimi ABDURRAHMÂN ÜS-SÛFÎ der ki, m. 946 senesinde Dîneverde DİNEVERİ'nin evi ve hatta bunun vaktiyle rasathane vazifesini gören çatı kısmı dahi mevcut idi. Zira DİNEVERİ aynı zamanda astronomide de üstünlük gösteriyordu. Botanik ansiklopedisinin iç şهادeti, DİNEVERİ'nin sadece Mekke ve Medineyi değil, fakat aynı zamanda Suriyeyi, Umanı, Afganistanı ve Sindi, yani Pakistanı da ziyaret ettiğini teyid etmektedir. Kendisi aynı zamanda Bizans hududundaki bitkilerden de bahseder. Şu halde şimdi Türkiye olan yeri de ziyaret etmiş demektir. Galiba Sicilya ve İspanyaya kadar gitmemiştir, çünkü bu memleketler islâm dünyasının bir parçası olmakla beraber, onun için çok uzaktı ve zaten benim bildiğim kadarı onlardan bahsetmez bile.

Biyografi yazarları diğer eserler arasında ona Kitâb ül-bahs fî hisâb il-hind adında bir eser izâfe ederler. Onun doğrudan doğruya Hindis-

tanda, Sindde veya Irakta, tercümeleri takiben hind matematiğini tetkik edip etmediğini söylemek güçtür.

İBN ÜN-NEDİM'in meşhur el-Fihrist'i, DİNEVERÎ'nin "arap gramer ve filolojisi, geometri, matematik ve hind ilimleri gibi birçok ilimlerde hakim olduğunu" söyler.

Biyografi yazarlarının haber verdiği eserlerinin listesine bakarak hüküm verilecek olursa, DİNEVERÎ bir ansiklopedi bilgini idi. Onun tib ve botanigiinden daha ilerde bahsedeceğim. Evvelâ 13 ciltlik Kur'an-ı Kerim tefsirine işaret edelim. YÂKÛT bu eserin çok orijinal olduğunu ve ondan önce hiç kimsenin Kur'anı bu şekilde incelemediğini söylemektedir.

Astronomide Kitâb ül-Kıble ve'z-zevâl'i, ayrıca ay ve güneş tutulması hakkında Kitâb ül-küsûf'u ve meteoroloji hakkında Kitâb ül-envâ'sı vardır. Matematik ilimlerinde el-Bahs fi hisâb il-hind'den ayrı olarak el-Cebr ve'l-mukâbele, Kitâb nevâdir il-cebr, Kitâb ül-cem' ve't-tefrîk, Kitâb ül-vesâyâ ve Kitâb hisâb id-devr adlı eserleri yazmış olduğuna da işaret edelim. Bu son eser, yani Kitâb üd-devr bazı fasid dairelerle âlâkalıdır ve büyük türk fıkıh âlimi ŞEMS'ÜL-EİMME ES-SERAHSÎ dahi bundan kendi Kitâb ül-mebsût'unda Cilt: 29, sayfa: 91-105 de bizat cebir figürlerini de kullanarak uzun uzadıya bahsetmiştir.

DİNEVERÎ aynı zamanda büyük bir tarihçi idi. El-Ahbâr ut-tivâl'i bize kadar gelmiş olan tarihlerin en iyilerinden bir tanesidir. Kendisi aynı zamanda bir coğrafyacıdır ve tercümei hal yazarları onun Kitâb ül-büldân adlı eserinin büyük bir cilt olduğunu ifade ederler. Linguistik ilimlerde ise, eş-Şî'r ve'ş-şu'arâ, el-Fesâha, Mâ yelhan fihî'l-âmmе, İslâh ul-mantık, er-Redd'alâ lugza'l-isbahânî gibi, yazarımızın bu meselelere dair büyük ilgisini gösteren eserlerini saymak kâfidir.

O aynı zamanda bir tabibtir. Buna sadece Kitâb ul-bâh adlı eseri değil fakat, bitkilerin tarifi sadedinde, çeşitli bitkilerin tıbbî özelliklerini sık sık işaret etmesi vakıası da şehadet etmektedir.

KİTÂB ÜN-NEBÂT

Ona ölümsüz bir şöhret temin eden ise botanik ansiklopedisidir. Bundan, daha fazla tafsilâtle bahsetmek gerekir. Bu, biricik gayeleri tıbbî olan İBN ÜL-BAYTÂR, EL-GÂFIKÎ ve İBN SEMECÜN'un

Müfredât'ı neviden bir eser asla değildir. DÎNEVERÎ ise herşeyden önce bir botanikçidir. Bizzat tıbbî özellikler, basit birer vakıa olarak telâkki edilmek suretile, hangi bitki olursa olsun onu alâkadar etmektedir. Halep'teki bir kütüphanenin kataloğu buna işaret eder, fakat Türkler Birinci Dünya Savaşı akabinde burayı tahliye ettiğindenberi, eser kaybolmuştur. Ben 1946 da bunun takriben 50 varaklık bir parçasını Şeyhul İslâm Ârif Hikmet Bey kütüphanesinde Medinede buldum. Bu fragman, Gibb Memorial serisinde neşredilmek istenirken Bay FEH-MÎ KARATAY'ın bunun beşinci cildini İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunduğu öğrenildi. Bu yazmanın bir kısmının neşrinde Uppsala'lı Mr. LEWIN ile işbirliği yaptım. Müteakiben Amerikada Yale Üniversitesinin, (Salisbury yazması 77) aynı eserin İstanbuldaki nüshayı hazırlayan müstensihthen olmak üzere üçüncü cildine sahip bulunduğu haberi verildi.

İstanbuldaki kısım bilhassa önemlidir, zira bu bize, eserin bütünü hakkında bir fikir vermek imkânını sağlar. Evvelâ eskilerin, bu eserin altı cilt halinde olduğunu söylemeleri vakıasını, işte bu da tasvib etmektedir. Bundan başka İstanbul yazmasının ilk yarısı bazı müstakil bölümler ihtiva etmektedir, meselâ yayları imâl etmek için kullanılan ağaçlar vs.. Fakat bu yazmanın ikinci kısmı, "elif" harfinden "zây" harfine kadar giden bitkilerin alfabetik lugatının baş kısmını ihtiva eder; şu halde altıncı cildin "sîn" harfinden itibaren "yâ" harfine kadar, bu lugatı tamamlaması icab etmektedir.

Çeşitli kısa notlar içinde DÎNEVERÎ okuyucuyu muhtelif kitap bölümlerine müracaat ettirir. Bundan da 1953 te Ankarada neşredilen FUAT KÖPRÜLÜ Armağanı'na yazdığım makalede tafsilâtli olarak bahsetmiştim. Onu hulâsa edeyim: DÎNEVERÎ evvelâ yağmurlardan ve yıldızlardan sonra, kaynaklar, ırmaklar, göller vs. gibi çeşitli su nevilerden, aynı şekilde çeşitli topraklardan, kum, tepe, ova vs. den bahseder. Bitkilerin hayatı için zarurî olan bu girişten sonra, Tecnis ün-nebât adıyla, bitkilerin bir tasnifi, bunu takiben her bitki için bağımsız bölümler mevcuttur. Bu botanik ansiklopedisini kendisince malûm olan bütün bitkilerin alfabetik bir lugatı ile bitirmektedir. "Elif" ten "zây" a kadar bitkileri tarif eden İstanbuldaki fragman, 400 den biraz fazla kayıt ihtiva eder. Kendi fişlerimde ise "sîn" harfinden "yâ" ya kadar 700 den fazla kayıt mevcuttur.

DİNEVERİ'nin kitabında aynı zamanda istitratlar ve filolojik mü-nakaşalar da mevcuttur. Oldukça sık olarak, bitkilerin isimlerinin ve diğer teknik terimlerin farsça karşılığını, hatta bazen de, çeşitli bölge-lerde aynı bitkinin adlandırıldığı arapça sinonimleri de vermektedir.

Bu kısa konuşmada bütün teferruattan bahsetmek kabil değildir. Bununla beraber umumî alâkayı çeken bazı noktaları işaret edelim. Kökleri ve dalları diş fırçası (misvâk) olmaya yarayan bitkiler üzerinde bir bölüm mevcuttur. Böylece "dârim" adı verilen bir nebat vardır ki bu, kadınlar tarafından çok rağbet görür. Zira diyor müellif, bunun odunu siyah renkli ve oldukça yumuşaktır ve dişler fırçalanırken bir renk bırakır ve bu da dudakları kıpkırmızı eder. Sonra DİNEVERİ, "dârim" dalı ile dişlerini fırçalamış olan sevgilisine hitap eden âşık bir genç adamın dile getirdiği bazı arapça mısraları zikretmektedir. Kur'an-ı Kerim'in de bahsetmiş olduğu (36/80) kibrit vazifesini gören bitkiler hakkında bir bölüm vardır. DİNEVERİ'ye göre "marh" ve "afâr" ağaç-ları, Bedevîler tarafından bilhassa rağbet görmüştür, çünkü bunlar sa-yesinde ateş yakmak için bir madene ihtiyaç kalmazdı. Bir marh dalı ile afâr dalı alınmakta ve aralarına birkaç kum tanesi ile bir nevi pamuk atılarak birbirine sürtülmektedir. Derhal bir kıvılcım çıkmakta ve pa-muk yanmaktadır. Bu mubaheseye devam ederken DİNEVERİ, bir kim-se ateş yakmadığı halde bazen orman yangınları olduğunu söylemek-tedir. Der ki: Yakın yakına olan marh ve afâr ağaçlarının dalları kuv-vetli bir rüzgâr sırasında birbirine sürtünürse ve kıvılcımı çok kuru bir yaprak üzerine düşerse, yaprak ateş alır ve bütün vadinin ağaçlarını yok edebilecek bir yangına sebep olur.

DİNEVERİ iyi veya kötü otlaklardan uzun uzadıya bahseder ve de-veler ve koyunlar gibi hayvanların hastalıklarına dair istitratlar yapar. Meselâ deve egzaması için katran tavsiye eder. Bu ise onu, nefit ve pet-rol hakkında uzun uzadıya konuşmaya sevkeder. Aynı şekilde çiçekler bölümü de onu bal ve arılar hakkında zoolojik bir tetkike sevkeder ve arıların hayatına dair çok enteresan müşahadeler yapar.

Bitkilerin tasnifine dair bölümleri henüz bulunmuş değildir. Fa-kat elimize geçen kısımlardan DİNEVERİ'nin ağaç, ot, sebze, vs. ara-sında çok bariz bir ayırma yaptığını görmekteyiz. Her bitki için, ol-dukça tam bir şekilde dış görünüşlerini, sonra bunun insan veya her-

hangi bir canlı için olan faydalarını tarif eder: yapraklar, çiçekler, odun, kök, onu her şey alâkadar etmektedir.

Biraz önce onun alfabetik lugatının kaybolan kısmı üzerine olan fişlerimden bahsetmişim. Bu konuşmayı şahsıma ait olan bir küçük çalışmanın tasviri ile bitireceğim. Medinede bir fragman bulduğum zaman onu neşretmek istedim. Metni düzeltmek için Lisân ül-arab, Tâc ül-arûs vs. gibi arapça lugatlara başvuruyordum. Bu bana çabucak öğretti ki, adı geçen lugatlar sadece bitki isimlerinden bahsetmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda verecekleri tarif için ekseriya bizim DÎNEVERİ'ye dayanıyorlardı. Bu da bana DÎNEVERİ'den zikredilen şeyleri toplamak fikrini verdi.

Hayatımda bir zaman geçti ki, bunda seneler boyunca ne bir işim oldu ne de konuşacak bir dostum. Fırsattan istifade ederek, Paris kütüphanesine sabahleyin ilk ben giriyor ve geceleyin de son olarak ben çıkıyordum. Orada Şark Dilleri Okulu'nun nazik kütüphanecisi bana pazar günleri de girebilmem için anahtarları veriyordu. Lisân ül-arab 20 cilttir, Tâc ül-arûs 10, İBN SÎDE'nin el-Muhassas'ı 17, İBN ÜL-BAYTÂR'ınki 4 cilttir; Londrada EL-EZHERİ'nin, Oksfordda İBN SEMECÛN'un hacimli lugatları, İstanbulda Muhkem'in ve Ubâb'ın elyazmaları mevcuttur, ve bunlardan her biri binlerce sayfadır. Bu lugatların her satırını, her kelimesini, ayrıca başka elyazmalarını veya matbu olanları okudum. DÎNEVERİ'ye ait bir kayda her rastgelişimde, onu ayrı bir fiş üzerine kopye ediyordum.

Elbette birçok kaynaklarda, aynı metinlerin tekrarları da vardı. Sonra onları tasnif ettim ve tekrarları atarak benim nüshamda 2000 den fazla sayfa tutan DÎNEVERİ'nin botanik ansiklopedisinin bütününi kısmen restore ettim. Kendi fişlerimde "elif" den "zây" harfine kadar olan bitkilerin tarifler kısmı bana bunları İstanbul yazmasında asıl olan mevsuk nüshanın metni ile mukayese imkânını verdi. Karşılaştırma gösterdi ki, sadece muahhar eserlerdeki kayıtlar dosdoğru olmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda esas kısım dahi, her bitki için DÎNEVERİ'ye ait tariflerin hemen yarısı bu muahhar lugatlar tarafından muhafaza edilmiş oluyor. Böylece meteoroloji hakkında Kitâl ül-envâ, benim el yazmamda en az 250 sayfadır, ve "sîn" harfinden "yâ" harfine kadar alfabetik lugat ise, 400 sayfadan fazladır. Şayet botanik araştırmacıları ve diğer âlimler bunlarda bir fayda mülâhaza ederlerse kendilerine küçük bir hizmette bulunmakla bahtiyar olacağım.

DĪNAWARĪ ET SON ŒUVRE

Nous avons l'honneur de commémorer aujourd'hui le 1100e anniversaire de la mort de DĪNAWARĪ. Si de l'avis unanime des biographes et historiens musulmans, il est le plus grand botaniste que les Musulmans aient jamais eu, les éloges des Occidentaux ne sont pas non plus moins chaleureux. Ainsi on connaît les travaux de l'Allemand BRUNO SILBERBERG sur la botanique de DĪNAWARĪ, qui sont devenus classiques, au point que même le grand savant russe KRATCHKOWSKI les trouve excellents.

Or SILBERBERG dit ce qui suit: "Après mille ans de leur science, la botanique des Grecs se résume dans les ouvrages de THÉOPHRASTE et de DIOSCORIDE; et le livre de DĪNAWARĪ, après deux siècles seulement de la science musulmane non seulement les égalise, mais les dépasse de loin. A noter qu'on n'avait pas encore traduit en arabe le livre de DIOSCORIDE à l'époque où DĪNAWARĪ rédigeait son ouvrage. C'est donc une contribution originale des Musulmans, contribution qui est considérée par l'avis unanime tant en Orient qu'en Occident comme un chef d'oeuvre et comme un glorieux héritage pour l'humanité toute entière."

C'est à la mémoire de ce génie que nous rendons aujourd'hui notre reconnaissant hommage. Que son âme repose en paix auprès de son Seigneur.

SA VIE

Selon al-Fihrist d'IBN AN-NADĪM, DĪNAWARĪ était originaire de la ville de Dīnawar, actuellement en Quhistan iranien. Son nom complet est ABŪ HANĪFA AHMAD IBN DĀVŪD IBN WANAND. Ce mot WANAND, qui n'est pas arabe, peut bien être un nom turc, car selon le Prof. ZEKI VELIDĪ TOGAN, dans la région de Quhistan on rencontre les peuplades turques aussi. Sa date de naissance n'est pas connue, mais celle de sa mort l'est. Ses biographes la placent en général le 26 Djumada al-ulā l'année 282 H. (24 juillet 895).

On ne sait pas grand chose sur sa vie, sauf qu'il s'est rendu à Basra et à Koufa pour parfaire ses études, surtout auprès des grammairiens SIKKĪT et IBN AS-SIKKĪT. DĪNAWARĪ maîtrisa la langue arabe si bien qu'on le considère égal au grand styliste arabe DJĀHĪZ. DĪNA-

WARÍ était un Hanafite; le biographe YAQÛT insiste qu'il était un homme pieux et ascète et très respecté même par ses contemporains. Un témoignage d'environ cinquante ans plus tard, celui du grand astronome ABDUR-RAHMÂN AS-SUFÍ dit qu'en 335 H. (946) existait encore à Dínawar la maison de DÍNAWARÍ, et même la partie du toit qui lui servait jadis d'observatoire, car DÍNAWARÍ excellait également en astronomie. Le témoignage intérieur de son encyclopédie botanique atteste que DÍNAWARÍ avait visité non seulement la Mecque et Médine, mais aussi la Syrie, l'Oman, l'Afganistan et le Sindh, c.à-d. le Pakistan. Il parle également des plantes sur la frontière byzantine. Donc il a visité également ce qui est maintenant la Turquie. Apparemment il n'est pas allé jusqu'en Sicile et l'Espagne, car bien que partie du monde musulman, ces pays étaient trop loin pour lui et en effet il n'en parle pas tant que je sache.

Les biographes lui attribuent entre autres, un ouvrage Kitâb al-baith fi hisâb al-hind. Il est difficile de dire s'il a étudié les mathématiques indiennes directement dans l'Inde, dans le Sindh, ou en Iraq à partir des traductions arabes.

Le célèbre al-Fihrist d'IBN AN-NADÍM dit que DÍNAWARÍ "maîtrisait beaucoup de sciences, comme grammaire et philologie arabes, géométrie, mathématiques et sciences indiennes".

A en juger par la liste de ses ouvrages fournie par ses biographes, DÍNAWARÍ était un encyclopédiste. Je parlerai plus loin de sa médecine et de sa botanique. Signalons d'abord son commentaire du "Quran Karim" en 13 volumes; YAQÛT dit que cet ouvrage était très original, et que personne n'avait étudié le Quran de cette manière avant lui.

Dans l'astronomie, il y a d'abord son Kitâb al-qibla wa'z-zawâl; en outre le Kitâb al-kusûf sur l'éclipse et le Kitâb al-anwâ sur la météorologie. Dans les mathématiques, signalons qu'à part al-Baith fi hisâb al-hind, il a rédigé al-Djabr wa'l-muqâbala, Kitâb nawâdir al-djabr, Kitâb al-djam' wa't-tafrîq, Kitâb al-wasâyâ et Kitâb hisâb ad-daur. Ce dernier ouvrage, Kitâb ad-daur concerne certains cercles vicieux et le grand juriste turc CHAMS'UL-AIMMA AS-SARAKHSI en a également parlé longuement dans son Kitâb al-mabsût, vol. 29, p. 91-105, employant même les figures algébriques.

DÎNAWARÎ était aussi un grand historien. Son al-Akhhâr at-tiwâl est une des meilleures histoires qui nous soit parvenue. Il est un géographe aussi, et les biographes affirment que son Kitâb al-buldân était un gros volume. Dans les sciences linguistiques, il suffit de citer les noms ach-Chi'r wa'ch-chu'arâ, al-Fasâha, Mâ yalhan fîhi al-âmma, Islâh al-mantiq, ar-Radd 'alâ lughza al-isbahânî, ouvrages qui montrent le grand intérêt de notre auteur pour ces questions.

Il est aussi un médecin dont témoignent non seulement son livre Kitâb al-bâh, mais aussi le fait que dans la description des plantes il signale souvent les propriétés médicinales de différentes plantes.

KITÂB AN-NABÂT

Mais c'est son encyclopédie botanique qui lui a procuré une renommée immortelle. Il faut en parler en plus de détail. Ce n'est point un ouvrage du genre des Mufradât d'IBN AL-BAITÂR, d'AL-GHÂFIQÎ, d'IBN SAMADJÛN, dont le but principal sinon unique était médical. Mais DÎNAWARÎ est un botaniste avant tout; n'importe quelle plante l'intéresse, les propriétés médicinales venant comme un simple incident.

Le catalogue d'une bibliothèque de Haleb le signale, mais depuis que les Turcs l'ont évacué à la suite de la première guerre mondiale, l'ouvrage a disparu. En 1946, j'ai trouvé un fragment d'environ 50 folios dans la bibliothèque du Cheikhul-islam Arif Hikmet Bey, à Médine; au moment où on voulait éditer ce fragment dans la Gibb Memorial Series, on apprit que Mr. FEHMÎ KARATAY en avait découvert le tome 5 dans la bibliothèque de l'Université d'Istanbul. J'ai participé à l'édition d'une partie de ce manuscrit avec Mr. LEWIN d'Uppsala. Par la suite, on signala que l'Université de Yale en Amérique (Manuscript Salisbury 77) possède le tome 3 du même ouvrage et même du même copiste qui a préparé le manuscrit d'Istanbul.

Le fragment d'Istanbul est particulièrement important, car il nous donne la possibilité d'avoir l'idée de l'ensemble. D'abord le fait que les anciens disaient que cet ouvrage était en 6 gros volumes, cela le confirme. En outre, la première partie du manuscrit d'Istanbul contient certains chapitres indépendants, par exemple les arbres employés pour fabriquer les arcs, etc. Mais la deuxième partie de ce manuscrit renferme le

début d'un dictionnaire alphabétique des plantes, qui va de la lettre "alif" jusqu'à "zay"; donc le volume 6 devait compléter ce dictionnaire depuis la lettre "sîn" jusqu'à "yâ".

A l'intérieur de différentes notices, DÎNAWARÎ renvoie aux divers chapitres. J'en ai parlé en détail dans l'article que j'ai contribué à FUAD KÖPRÜLÜ Armağani, publié à Ankara en 1953. Résumons-le. DÎNAWARÎ parle d'abord des étoiles et des pluies, puis de différentes espèces d'eau, comme sources, fleuves, lacs etc.; de même de différentes terres: sable, montagne, plaine etc. Après cette introduction, nécessaire pour la vie des plantes, il y a un chapitre sur la classification des plantes (Tahjnis an-nabât), suivi des chapitres indépendants pour chaque espèce de plantes; et il termine cette encyclopédie botanique par un dictionnaire alphabétique de toutes les plantes connues de lui. Le fragment d'Istanbul, décrivant les plantes d' "alif" jusqu'à "zây", a un peu plus de 400 notices. De la lettre "sîn" à "yâ", il y a plus de 700 descriptions dans mes fiches.

Dans son livre, il y a des digressions et des discussions philologiques aussi. Assez souvent il donne l'équivalent persan des noms des plantes et d'autres termes techniques; parfois même les synonymes arabes par lesquels une même plante est connue dans différentes régions.

Dans cette courte causerie, on ne peut pas parler de tous les détails. Signalons néanmoins quelques points d'intérêt général. Il y a un chapitre sur les plantes dont les branches ou les racines servent de brosse à dent (miswâk). Ainsi il y a une plante appelée "dârim", très appréciée par les femmes, car, dit-il, son bois est d'une couleur noire et assez mou, que lorsqu'on brosse les dents, cela dégage une teinte et rend les lèvres très rouges. Puis DÎNAWARÎ cite quelques vers arabes où l'amoureux jeune homme parle de sa bien aimée qui avait brossé ses dents par la branche de "dârim".

Il y a un chapitre sur les plantes employées comme briquet, chose dont le Quran Karim (36/80) aussi a parlé. Selon DÎNAWARÎ les arbres "markh" et "afâr" sont particulièrement appréciés des Bédouins, car on n'a pas besoin de métal pour faire le feu. On prend une branche de markh et une autre d'afâr, on frotte l'une contre l'autre en y mettant quelques grains de sable et une espèce de coton. Bien vite sort une étincelle et allume le coton. Poursuivant cette discussion, DÎNAWARÎ dit que parfois il y a l'incendie de la forêt, sans que personne ait mis de

feu. Il assure que c'est à cause de markh et afâr voisins, si les branches de l'un frottent contre celles de l'autre lors d'un vent fort et que l'étincelle tombe sur une feuille très sèche, celle-ci prend feu et provoque un incendie qui peut anéantir le bois de la vallée entière.

DÎNAWARÎ parle longuement des pâturages, bons et mauvais; et il fait une digression sur les maladies des bêtes comme les chameaux et les moutons. Pour l'eczéma de chameau par exemple, il recommande la goudron. Et cela l'amène à parler assez longuement de naphte et de pétrole. De même le chapitre des fleurs l'amène à une digression zoologique sur les abeilles et le miel, et il fait des observations très intéressantes sur la vie des abeilles.

On n'a pas encore retrouvé son chapitre sur la classification des plantes, mais dans ce qui nous est parvenu nous voyons que DÎNAWARÎ distingue très nettement entre l'arbre, l'herbe, le légume etc. Pour chaque plante, il décrit de façon assez complète les apparences, puis ses avantages pour l'homme ou pour un animal quelconque: les feuilles, les fleurs, le bois, la racine, tout l'intéresse.

J'ai tout à l'heure parlé de mes fiches sur la partie perdue de son dictionnaire alphabétique. Je termine cette causerie par la description de ce petit travail à moi.

Lorsque j'ai trouvé un fragment à Médine, j'ai voulu l'éditer. Pour établir le texte, je consultais les dictionnaires arabes comme Lisân al-'arab, Tâdj al-'arûs etc. Cela m'a tout de suite appris que ces dictionnaires non seulement parlaient des noms des plantes, mais aussi qu'ils référaient très souvent pour leur définition à notre DÎNAWARÎ. Cela me donna l'idée de ramasser les citations de DÎNAWARÎ. Dans ma vie, il s'est passé une période où pendant plusieurs années je n'avais ni travail ni même ami à parler. Profitant de l'occasion, j'entraî le premier dans une bibliothèque à Paris le matin et en sortai le dernier le soir. L'aimable bibliothécaire de l'Ecole des Langues Orientales là-bas me donnait même la clef pour que j'y pénètre même les dimanches. Le Lisân al-'arab est en 20 volumes; le Tâdj en 10, le Mukhassas d'IBN SIDA en 17, IBN AL-BAITÂR en 4 volumes. Il y a les manuscrits volumineux des dictionnaires d'AL AZHARI à Londres, d'IBN SAMADJÛN à Oxford, du Mukham et de l'Ubâb à Istanbul et chacun d'eux a des milliers de pages. J'ai lu chaque ligne et chaque mot de tous ces dic-

tionnaires, et bien d'autres manuscrits ou imprimés. Toutes les fois qu'il y avait une citation de DĪNAWĀRĪ, je la copiai sur une fiche séparée.

Certes il y avait aussi les répétitions des mêmes textes dans plusieurs sources. Puis je les ai classifiées, et supprimant les répétitions, j'ai partiellement restauré l'ensemble de l'encyclopédie botanique de DĪNAWĀRĪ, qui dans mon manuscrit comporte plus de 2000 pages. La partie de la description des plantes d'"alif" à "zây" dans mes fiches me donna la possibilité de comparer avec le texte authentique original dans le manuscrit d'Istanbul. La confrontation montra non seulement que les citations dans les ouvrages postérieurs sont exactes, mais aussi que l'essentiel, presque la moitié de la description dinawarienne de chaque plante a été conservée par ces dictionnaires postérieurs. Ainsi le Kitâb al-anwa, sur la météorologie, dans ma reconstruction ne porte pas moins de 250 pages, et le dictionnaire alphabétique de la lettre "sîn" jusqu'à "yâ" en plus de 400 pages. Si les botanistes et les autres savants y trouvent quelque utilité, je serais heureux de leur avoir rendu un petit service.

L I T E R A T U R

SILBERBERG, B. : Das Pflanzenbuch des Abu Hanifa ad-Dinawari, ein Beitrag zur Geschichte der Botanik bei den Arabern. - Zeitschrift für Assyriologie 24: 225-265. 1910, 25: 39-88. 1911.
